

СТАТТІ

Методологія та методика історичних досліджень

Я. В. ВЕРМЕНИЧ (Київ)

Історична регіоналістика в Україні

Поняття “регіон” в сьгоднішніх дискусіях навколо проблем політичного і адміністративного устрою України є ключовим і широко вживаним. Проте цього не скажеш про поняття “регіоналістика”, “регіонознавство”, які, за логікою речей, мали б забезпечувати дискусіям науковий фундамент. Чи не тому, що наука про регіони у нас завжди була не в пошані? Історія України склалася так, що в постановці питання про статус регіонів, територіально-державний устрій голос політиків важив значно більше, ніж голос науковців. Хоч очевидно, що явища регіоналізації мають не лише соціально-економічне й політико-правове, але й історичне та етнокультурне підґрунтя, і що без врахування в комплексі всіх їхніх складових неможлива зважена регіональна політика.

Для України відносини в системі “центр—регіон” є особливо важливими з огляду на те, що сама вона донедавна була регіоном Радянського Союзу і що чимало деформацій, які нині гальмують ринкові реформи, сягають корінням у радянську епоху. Українська історіографія теж, перш ніж стала національною, пройшла етап своєрідного “регіонального самовизначення”. Головна ж причина актуальності регіональних проблем для України полягає в тому, що процес об’єднання українських земель у сучасних кордонах завершився зовсім недавно, менш як півстоліття тому. Розвиваючись у складі різних держав, український етнос зазнав значних асиміляційних впливів — російських, польських, австрійських, угорських та інших. Сучасні українські регіони відрізняються один від одного не лише господарською та соціальною структурою, але й суспільними настроями; у них відмінні зовнішні орієнтації, специфічні етноконфесійні проблеми.

Історичні передумови регіоналізації України уважно досліджуються вже понад століття і достатньою мірою прояснені. Проте доводиться визнати, що у сумарному вигляді доробок істориків-регіоналістів спеціально не вивчався; історична регіоналістика в Україні ще не виділилася в окремий науковий напрям. Чи не тому у нас немає чіткості і визначеності у застосуванні понять “регіональна історія”, “регіонально-історичні (історико-регіональні) дослідження”, “регіональні проблеми історії України”? Одні вкладають у ці поняття дослідження всіх проявів життєдіяльності людей на території певних регіонів (чи взагалі поза центром), інші бачать завдання історико-регіональних студій у вивченні регіонів як певної цілісності, що має свої специфічні економіко-географічні, соціокультурні, ментальні виміри. Багато хто ставить знак рівності між дослідженням регіональних проблем і історичним краєзнавством. В поняття “регіональна історіогра-

фія” вкладається то вивчення історіографічного процесу у конкретному регіоні, то підсистема історіографії, яка предметно досліджує регіональну специфіку.

Необхідність осмислення стану української регіоналістики особливо відчутна нині, в контексті здійснюваної адміністративної реформи, одним з напрямків якої є реформування в перспективі адміністративно-територіального поділу. У дискусіях з приводу вибору моделі взаємодії центру і регіонів, двопалатного парламенту, співвідношення регіональних і загальнонаціональних інтересів, унітарного чи федеративного устрою майбутньої України історико-географічні аргументи відіграють далеко не останню роль. Проте, як справедливо зауважують І. Курас та В. Солдатенко, проблема регіоналізму і сьогодні в науковому відношенні є *terra incognita*, за рідкісними винятками вона навіть не порушується¹.

Тим часом очевидно, що тільки соціогуманітарним наукам під силу дати виважену відповідь на питання про те, чому кордони держави України не збігаються з ареалом етнічного розселення українців, чому потребує корективів система територіальної організації державної влади і місцевого самоврядування. Тільки засобами науки можливо дослідити, наскільки сучасна конфігурація регіонів, регіональна ідентичність відповідають історичним традиціям і водночас — національним інтересам і потребам формування української політичної нації. Для сучасної політичної практики чимало може дати й історичний досвід пошуку критеріїв районування, вироблення методів і методик дослідження регіональної специфічності, аналіз доробку регіональних історичних шкіл.

Для того, щоб спільними зусиллями представників суспільних і природничих наук дати відповідь на ці та інші питання, необхідно “вивести з тіні”, легалізувати міждисциплінарний науковий напрям — *регіоналістику*. Ретроспективне і перспективне дослідження процесів життєдіяльності людських спільнот у територіальній площині, в межах регіонів, що історично склалися, уважний аналіз взаємодії географічних, економічних, демографічних, екологічних, соціокультурних та інших процесів в регіональному розрізі становить важливе, не лише наукове, але й практичне завдання. Але розпорошеність зусиль фахівців різних галузей знань, неузгодженість методологічних підходів і методик відчутно гальмує прирощення наукових знань у цій галузі. Що ж до самих понять “*регіоналістика*”, “*регіонознавство*”, то вони дуже поволі з’являються в українському термінологічному арсеналі².

В західній традиції ці поняття об’єднуються збірним — *regional science*, в російській паралельно застосовуються поняття “регіоналістика”, “регіонovedение”, “регіонология”. Останні вживаються як синонімічні, хоч, на наш погляд, підстави для їх розмежування все ж існують. Українське “регіонознавство” є відповідником російським “регіонovedению” і “регіонологии” і означає науку про регіони. Поняття “регіоналістика” більш широке: ним охоплюється сукупність знань про регіони, одержаних як за допомогою науки, так і в інший спосіб. Регіонознавство становить науковий фундамент регіоналістики. Застосування в українській мові паралельно з двома вищеназваними ще й поняття “регіонология” уявляється недоцільним.

Зрозуміло, що розмитість і надто широкий діапазон вживання поняття “регіон” утруднює чітке визначення об’єктно-предметної сфери нового наукового напрямку. Власне, в поняття регіоналістики чи регіонознавства може й повинне вкладатися наукове дослідження регіональної специфіки безвідносно до державних рамок. Проте кожна країна має дбати про наукове забезпечення своєї внутрішньої політики, насамперед регіональної

та етнонаціональної, і вже тому потребує регіоналістики у вужчому значенні, у розумінні вивчення специфічності і особливостей співжиття регіонів. Україна не може обійтися без власної історичної регіоналістики ще й тому, що в період свого недержавного життя змушена була пристосовуватися до адміністративних норм і соціально-економічних відносин суміжних держав і дістала у спадок неабияку регіональну строкатість.

Дана стаття є спробою автора, по-перше, визначити нішу, яка по праву належить регіоналістиці в системі соціогуманітарного знання, і, по-друге, окреслити об'єктно-предметну сферу і термінологічний інструментарій історичної регіоналістики як напрям, що існує в історичному полі України вже близько двох століть, але досі не має чіткого наукового визначення. Що являє собою історична регіоналістика в Україні і як вона співвідноситься з історичною географією, історичною демографією, історичним краєзнавством, іншими спеціальними історичними дисциплінами? Чи достатній для потреб наукової регіоналістики той термінологічний інструментарій, який традиційно застосовується в регіонально-історичних дослідженнях? Автор пропонує власне бачення цих питань, розуміючи водночас, що методологічні проблеми регіоналістики надто складні і потребують обговорення на міждисциплінарному рівні.

1. Регіоналістика у світовому та українському контексті

Сучасні уявлення про місце і роль регіонального чинника органічно вписуються в теорію глобалізації як розширення, поглиблення, зростання інтенсивності світових інтеграційних процесів на фоні паралельних процесів диференціації, регіоналізації і мультикультуралізму. Вихід на міжнародну арену гігантських транснаціональних корпорацій, швидкий прогрес у галузі транспортних, комунікаційних та інформаційних технологій створив умови для інтеграції не лише національних економік, але й культурно-ціннісного простору. Але глобалізація має і чимало від'ємних рис, і проявляються вони не лише у поглибленні прірви між бідністю і багатством. Стандартизація умов і форм життєдіяльності, засобів передачі інформації містить у собі відчутну загрозу локальним спільнотам, загрожує збідненням етнокультурного фонду людства.

Усвідомлення того, що зберегти локальну специфіку у житті народів так само важливо, як і дбати про підтримання генетичних програм (кодів) для одиниць біологічної еволюції, приходять паралельно з осмисленням руйнівних наслідків наступу стандартизованої “масової культури” на традиційні форми суспільної організації і народну мораль. Втім однозначність і одновимірність — найменш продуктивний спосіб осмислення зв'язку між глобальними і локальними процесами. Більш конструктивним уявляється розгляд проблем глобалізації і регіоналізації як взаємопов'язаних і взаємозумовлених, що знайшло вияв у появі неологізму “глокалізація”. Дедалі більше стає популярною і модель “глоболокалізму”, яка сформувалася під час XII Всесвітнього соціологічного конгресу у Мадриді (1990). Автори цієї моделі (З. Млинар та Ч. Алджер) наголошують на важливих змінах, які відбуваються у локальних, географічно обмежених спільнотах під впливом процесів глобалізації, доводячи, що в ході взаємодії цих процесів виникає зовсім нова якість. Це стосується таких “локальних понять”, як традиції, звички, місцеві спільноти — нові глобальні реалії радикально видозмінюють навіть найбільш консервативні і тривкі структури соціальної свідомості і поведінки. Глобалізуються сім'я, малі групи, місцеві організації, локальні рухи й інститути. Виникає безліч

різних глобальних і локальних “соціокультурних гібридів” з властивою їм нестабільністю. Цей зв’язок глобального і локального, названий згаданими вище соціологами “Local-global nexus”, надає цілком конкретного теоретичного і соціологічного звучання відомій формулі “To think globally, but act locally” (мислити глобально, але діяти локально), тобто з врахуванням місцевих реалій³.

В руслі таких підходів традиційні аспекти аналізу регіональної специфіки крізь призму категорій економічної географії і теорії управління визнаються недостатніми. На перший план виходить її розгляд в історико-культурологічному аспекті, під кутом зору того, як впливає регіональна строкатість на життєдіяльність соціумів. Адже, як вважає М. Попович, “різність, відносна відокремленість і територіальна прив’язаність соціально-культурних груп забезпечує інформаційну багатоманітність у суспільстві”⁴.

Найбільш перспективними з цього погляду уявляються сучасні *хорологічні (ареалогічні, просторові)* підходи, що дістали значного розвитку у широко витлумаченій антропології, історичній географії, причому перевага в осмисленні світу надається не кількісно-топографічному, а образно-географічному баченню. Їхня специфіка полягає в тому, що не час, а простір є основною структурною домінантою дослідження. Територія в історичній регіоналістиці — не тільки ареал дослідження, але й певною мірою системоутворюючий чинник. Природа, населення, господарство, історія, мистецтво, архітектура цікавлять дослідника у межах територіальних одиниць, виділених на основі фізико-географічних, адміністративних, історико-політичних та інших критеріїв. При цьому він намагається виявити сукупність ознак, притаманних саме досліджуваному регіону.

Поняття “хорологія” (від гр. *choros* — місце) запозичене з біогеографії, де воно застосовується для означення розміщення живих організмів у просторі і системи їх дослідження. Відомий французький еколог Ж. Леме вкладає в поняття “хорологія” географічне розміщення у просторі живих організмів, типи ареалів, їхню структуру, причини, що зумовлюють кордони між ними. В його уявленні (яке, проте, оспорується російськими біогеографами) хорологія поряд з екологією та біоценологією виступає як один з розділів біогеографії⁵.

Пошук просторових відмінностей між окремими локальними спільнотами в їх фактичній одночасовості був головною метою класичної хорологічної концепції в географії, яка сформувалася у другій половині XIX — на початку XX ст. Створити струнку систему світобачення, побудовану на цьому принципі, тоді не вдалося, але хорологічна концепція і нині залишається однією з ключових у географії. Російський географ Д. Замятін розглядає її як спробу протопостмодерну в географії. “В рамках Постмодерну концепція географічних образів — природна спадкоємиця хорологічної концепції”⁶.

Географізація образів світу породила потребу у власній “метамові”, що відображає реалії існування масштабних перехідних геокультурних зон. У наш час вважається вже малоефективним традиційний геополітичний аналіз із жорсткою фіксованістю і прив’язаністю до державних територій. Процеси глобалізації, формування транснаціонального світу зовсім по-новому висвітлюють проблему кордонів і локалізованих спільнот. З одного боку, частина функцій держави виривається за її межі, виявляючись у зростанні тенденції до створення єдиних економічних і оборонних просторів, єдиного інформаційного поля. З другого боку, у функціях держави зростає роль складової, пов’язаної з індивідуальним, неповторним, усім тим, що становить ментальність народу та його окремих частин⁷.

Природно, що у зв'язку з цим зростає значення регіональності в усіх її проявах.

Основою хорологічного аналізу є розуміння національного простору як етносоціоприродного утворення, що виникає в процесі взаємодії людини та її культури з природою, а також під впливом певних зовнішніх чинників. Для історичної регіоналістики такий підхід може виявитися особливо плідним, оскільки прояснює вплив геополітичних чинників на формування специфічних особливостей економічного і культурного розвитку регіонів, світоглядних і поведінських стереотипів. Хорологічні підходи тут дають більше, порівняно з хронологічними, матеріалу для висновків і узагальнень, оскільки дозволяють повніше врахувати залежність місцевої ментальності від специфічних умов і зовнішніх впливів. Регіональні особливості виступають при цьому не реліктами минулого, а безпосереднім результатом багатогранного за своїми виявами процесу культурної еволюції. Дослідження регіональної специфіки дає змогу підкріпити конкретно-історичним матеріалом ідею багатомірності історичного процесу, виявити причини і наслідки існуючого різноманіття культурних форм і поведінських реакцій.

Концепція часу як вектора і фактора прогресу вперше з'явилася в Європі епохи Просвітництва і являє собою своєрідну світську інтерпретацію християнської моделі створення і кінця світу. Хронологія при цьому стала універсальним, переважаючим принципом будь-якої класифікації. Однак задовго до того, ще з часів Геродота, людство почало замислюватися над питанням: який зв'язок існує між подією і місцем дії? У багатьох місцях "Історії" Геродота пояснення несхожості грецького і східного світу відшукується на аналізі політичного досвіду, реальних географічних обставин, психологічних особливостей. Отже, початки хорологічних інтерпретацій можна знайти вже у "батька історії". Проте повинні були пройти тисячоліття, щоб осмислення зв'язку часу і простору вклалося у струнку теорію, що стала невдовзі однією з підвалин як геополітики, так і регіоналістики.

Домінування фактора часу над фактором простору сприймалося як цілком природне у наративній, подієвій історії, де хронологічний принцип був визначальним. Методологічні підходи змінилися, коли подієву історію потіснила соціальна. У тому, що ХХ ст. закріпило нові пріоритети, чималу роль відіграли активізація політичних (зокрема геополітичних) чинників, а також значний прогрес наук про людину. Воно ознаменувалося відродженням просторового мислення не лише на терені політики, але й в історичному думанні. А це означало, що регіональні проблеми неминуче мають опинитися в фокусі наукових зацікавлень.

Основоположниками глобального методу дослідження регіональної специфіки та геоісторичної концепції простору і часу вважають англійського вченого і політика Х. Маккіндера і французького історика Ф. Броделя. Заслугою Маккіндера є введення в обіг чітких географічних інтерпретацій регіону як цілісності, в якій географічні елементи поєднані один з одним визначеними і усталеними відносинами. Для Броделя регіон — це особливий світ з притаманною лише йому ментальністю, способом світосприймання, традиціями. Вивчаючи Середземномор'я як географічний феномен, він не тільки ввів в канву історичного дослідження нове сприйняття часу ("протяжну тривалість"), але й збагатив арсенал історика найсучаснішими дослідницькими методами, запозиченими із антропології, соціології, етнографії, економіки, лінгвістики та інших суміжних наук про людину. У праці "Середземномор'я в епоху Філіппа II" (1949) на першому місці не король, а саме море.

Своєрідність Середземноморського узбережжя як географічного феномена, за Броделем, не залежить від національних, релігійних і мовних кордонів: у ньому відбилися плоди людської діяльності у всій їхній просторово-часовій багатоманітності. Непорушні закони матеріального життя, торгівлі, специфіка побуту — все це запрограмоване способом життя в суспільстві із морською стихією. Класична “історія битв” поступилася місцем “історії проблем”. Наступним кроком у розвитку історичного знання стала деміфологізація історії, переосмислення не тільки соціально-історичних, але й часово-просторових категорій. Історичний час осмислюється як космогонічний, локальний простір — як нескінченна зміна культур і епох.

Для осмислення в просторі і часі подій української історії такий підхід дає нову відправну домінанту — розгляд її не лише як мультиетнічного простору, а як своєрідної контактної зони, де “політичні, етнічні та конфесійні кордони часто були внутрішніми, і то дуже розмитими” (Н. Яковенко) ⁸. Народницька історіографія ХІХ ст. сформувала власну “географію уявлень”, основу якої становила позачасова цілість етносу і території. Романтичним в своїй основі був і погляд українських істориків-державників на Україну як на “синтез Сходу і Заходу”. Лише на ґрунті сучасної регіоналістики уявляється можливим створення деміфологізованої картини української історії, в якій специфічні відмінності окремих частин українського етносу виводяться з особливостей його розвитку в різних державних системах, пояснюються впливом географічних, соціобіологічних, історико-культурних та інших чинників. Внаслідок їх дії, як справедливо зауважує Я. Грицак, “драма української історії розгорталася не між українськими Монтеккі і неукраїнськими Капулетті — антагонізм нерідко роздирав ті самі сім’ї й роди... Українцям вдалося зберегти свою етнічну ідентичність не стільки завдяки, скільки всупереч усім модерним процесам на їхніх землях”. Тим, що територія України впродовж віків лишалася політично і економічно незінтегрованою, пояснюється особлива вага регіоналізму, який “був і є одним з головних чинників новітньої історії України” ⁹.

Втім виводити зростання інтересу до субнаціональних феноменів, у тому числі й до явищ *регіоналізації й регіоналізму*, лише з драматичних обставин української історії було б невірно. В усьому світі теоретичні питання, пов’язані з місцем і роллю регіонального чинника, віддавна перебувають у центрі громадської уваги, хоч і не завжди виділяються в окрему наукову дисципліну. Часто вживане поняття *regional science*, за І. Курасом, це швидше не наука у первісному значенні цього слова, а методологічна модель, що акумулює до дослідницьких проблем знання, запозичені з різних дисциплін. Регіоналізм як явище суспільно-політичного життя, як проблема управління та як предмет наукових досліджень має як внутрішній, так і міжнародний виміри і потребує для свого вивчення об’єднання зусиль соціологів, правників, економістів, політологів, істориків, етнографів, культурологів.

“Не будучи ні наукою, ні дисципліною, — зауважує відомий теоретик регіоналізму Е. Айсерман, — регіоналізм являє собою знаменний феномен в соціології науки. Він виступає як міждисциплінарний, міжнародний конгломерат, що зробив внесок в розвиток декількох дисциплін і стимулює циркуляцію ідей, незважаючи на міжпредметні бар’єри і національні кордони... Регіоналізм націлений на запозичення, “перехресне запилення”, адаптацію і синтез... Це форум для поширення ідей між дисциплінами” ¹⁰.

Зрозуміло, що у даному разі поняття “регіоналізм” вживається у найширшому контексті — як феномен, що охоплює явища регіональності, регіоналізації, регіоналістики. Інколи поняття “регіоналізм” вживається і у вузькому значенні, тоді ним охоплюються здебільшого деформації, що виникають на ґрунті просторово-територіального розподілу людських і матеріальних ресурсів. Регіоналізм знаходить свій прояв у різних звичаях, типах менталітету, культурних особливостях, специфіці політичної поведінки. У разі його ігнорування на офіційному рівні або надмірної політизації явища регіоналізму втілюються у появу центрів регіонального тяжіння, що можуть протистояти владі і стимулювати її небажану децентралізацію.

Зазвичай поняття “регіоналізм” застосовується як узагальнююче для характеристики інтелектуальних течій і доктрин, націлених на раціональне використання природних та історично виниклих просторових відмінностей, що існують всередині сучасних суспільств. Предметом їх наукового інтересу є насамперед т. зв. пасивна регіоналізація, що визначається особливостями ідентичності, ландшафту, історії, культури. Водночас у полі зору перебувають і явища активного впливу на формування регіональної ідентичності та створення регіональних політичних інститутів, — з боку як центральних урядів, так і регіональних адміністрацій. Саме під таким кутом зору вивчаються проблеми регіоналізму на пострадянському просторі і в стінах таких авторитетних міжнародних інституцій, як Центр славістики в Саппоро, Центр вивчення конфліктів і проблем безпеки в Цюріху, Інститут Кеннана у Вашингтоні, Інститут Центральної і Східної Європи при Вільному університеті в Берліні. Регіоналізація розглядається при цьому під кутом зору небезпек, пов’язаних з поглибленням міжрегіональних і внутрірегіональних диспаритетів.

Цікаві підходи до оцінки явищ регіоналізму в контексті кризи світової цивілізації пропонує відомий вірменський культуролог Е. Маркарян. Досліджуючи зв’язок між загальними і регіональними типами світової індустріальної цивілізації, вчений вважає, що притаманна сучасній цивілізації деструктивність може бути істотно пом’якшена за рахунок локальних природозберігаючих традицій. Розроблений ним проект РЕНЕ (Регіональний еколого-ноосферний експеримент) пропонується як поліфункціональний механізм переходу до нового, стратегічно-інноваційного типу управління еволюцією цивілізації на основі широкомасштабної інтеграції природничих, технічних і суспільних наук¹¹.

Справжній бум навколо проблем регіоналістики спостерігаємо впродовж останніх років в Російській Федерації. З 1994 р. в рамках Аналітичного управління при Президентові РФ діяла спеціальна програма “Регіоналістика”, очолювана відомим географом Л. Смирнягіним. Розробляючи структуру нового адміністративно-територіального поділу, автори програми намагалися всебічно враховувати минулий досвід районування. Хоч при здійсненні у 2000 р. адміністративної реформи в РФ напрацювання цієї програми не були взяті до уваги, ідея створення семи макрорегіонів теж спиралася на історичний досвід Росії, зокрема на інститут генерал-губернаторів¹².

Саме поняття регіоналістики в Росії нині зазнає істотного переосмислення. Ще недавно усталені твердження про те, що “регіоналістика...у традиційному розумінні не є наукою” і що вона “позбавлена своєї теорії”¹³, сьогодні активно оспорується як соціологами, так і культурологами й істориками Росії. Президент Російської асоціації політичної науки М. Ільїн звертає увагу на те, що в традиціях світової суспільствознавчої думки останньої третини ХХ ст. — “повернення” у сферу наукового аналізу да-

них, пов'язаних з просторовим (як правило, регіональним) фактором і що на цій основі в Росії стало дуже популярним звертання до міждисциплінарності в галузі регіоналістики¹⁴. На думку І. Рязанцева, на порядок денний стало “створення регіонології як коректної соціально-економічної теорії”, що “неминуче включає в себе і переосмислення основних понять даної дисципліни”¹⁵.

Таким переосмисленням впродовж кількох років займався, зокрема, міждисциплінарний семінар в Санкт-Петербурзькому університеті, в ході якого культурологи, археологи, лінгвісти формулювали цілі й завдання регіоналістики, простежували її зв'язки із спеціальними історичними дисциплінами, висловлювали свій погляд на шляхи оновлення її категоріально-понятійного апарату¹⁶. Нові підходи до визначення “історичної регіонології” та її співвідношення з краєзнавством пропонують сибірські історики: на науково-практичній конференції, присвяченій 75-річчю Першого Східносибірського краєзнавчого з'їзду, що відбулася в жовтні 2000 р., висловлювалися думки про необхідність узагальнення досвіду вітчизняної регіоналістики і подолання понятійної неузгодженості у сфері районознавства, батьківщинознавства та краєзнавства¹⁷.

Природно, що в Росії, яка є федерацією, інтерес до регіоналістики підтримується значною мірою політичним звучанням регіональних проблем. Але і в унітарній Україні активно відбуваються процеси політизації регіональних еліт, існують істотні міжрегіональні відмінності не лише у способах господарювання, але й у базових цінностях, зовнішніх орієнтаціях, конфесійних уподобаннях. Специфіку регіонів досліджують економісти, етнологи, політологи, соціологи, культурологи. Проте методологічні і теоретичні проблеми регіоналістики як міждисциплінарного наукового напрямку востаннє серйозно обговорювалися у 1994 р.¹⁸ Що ж до історичної регіоналістики, то її об'єктно-предметна сфера взагалі належним чином не окреслена. Найчастіше її ототожнюють з історичним краєзнавством, яке насправді є лише однією з підсистем регіоналістики.

Те, що в методологічному арсеналі українських суспільних наук практично відсутнє поняття “історична регіоналістика”, аж ніяк не означає відсутність відповідної історіографічної традиції. Практика вивчення українських земель у регіональному розрізі, як суми окремих земель (країв, областей), є дуже давньою і простежується ще до виділення історіографії в самостійну галузь наукового знання. В руслі комплексного, синкретичного жанру землеописань, починаючи з XVIII ст., в науковий обіг було введено чимало відомостей про історичне минуле України, географічні та кліматичні особливості її окремих частин, про міста і села, динаміку населення, комунікації, адміністративно-політичний устрій. Здійснені в цьому ключі описи намісництв, губерній, історико-етнографічні нариси про міста і села заклали фундамент українського народознавства, яке з середини XIX ст. існувало паралельно з історіографією, почасти зливаючись з нею. Землеописання є водночас тим ґрунтом, на якому виросла система історичного краєзнавства, а також історичної демографії, статистики та інших суміжних галузей знання.

Історична наука, яка переживала у XIX ст. пору становлення і бурхливого розвитку, надала концептуального оформлення ідеям регіоналізації і об'єднала різноманітні підходи до аналізу регіональної специфіки узагальненими схемами історичного процесу. Становлення української історіографії як науки відбувалося паралельно з осмисленням регіональної строкатості України і утвердженням практики її вивчення в розрізі окремих територій. Історіографічний напрям, що виник у такий спосіб,

В. Антонович називав “земельним”, Д. Багалій — “обласницьким”, “крайовою методою”. М. Грушевський ввів термін “історичне районознавство” і створив Асоціацію істориків під такою назвою. Отже, ще в 20-х рр. минулого століття історична наука впритул підійшла до використання термінів “історичне районознавство”, “історична регіоналістика”, і тільки політичними причинами можна пояснити той факт, що вони не дістали поширення.

М. Грушевському належить заслуга теоретичного обґрунтування сутнісного наповнення поняття “історичне районознавство”. В його уявленні воно пропонувало один з двох вимірів дослідження історичного процесу в Україні: *горизонтального* вивчення “територій-земель, історично даних умовами географічними, продукційними, комунікаційними і всім дальшим соціальним і культурним розвитком”. В такий спосіб, вважав він, буде доповнено інший, *вертикальний* зріз наукового знання, що дає суцільний образ економічного, соціального, культурного, політичного і національного розвитку. Тільки на основі такого поєднання, на думку Грушевського, український народ дістане “потрібний йому ясний і чіткий образ минувшини — і перспективи дальшого розвою”¹⁹.

Традиції “горизонтального виміру” в українській історіографії, попри вкрай упереджене ставлення до них з боку держав-метрополій, до складу яких входили українські землі, втілилися у проблемне вивчення окремих регіонів, міст, сіл; на цьому фундаменті в радянські часи було створено масштабну “Історію міст і сіл Української РСР”. Проте теоретико-методологічне осмислення проблем регіоналізації, регіоналізму, специфіки територіального устрою значно відставало від нагромадження емпіричного матеріалу. Відстає і понині, хоча у незалежній Україні потреба в осмисленні регіональності в історичному контексті набуває особливого значення.

Як нам уявляється, істотного просування у цьому напрямі можна досягти на ґрунті запропонованого культурологами *геокультурного* підходу. Поняття геокультури відкриває простір саме для хорологічних підходів у дослідженні явищ культури у найширшому її розумінні. У західній політичній думці такі підходи активно утверджував А. Тойнбі, у російській — М. Данилевський та М. Бердяєв, в українській — М. Грушевський, І. Лисяк-Рудницький, Є. Маланюк.

Хорологічна площина геокультурного дослідження зорієнтована на вивчення закономірностей розвитку соціонормативної та духовної культури, пов’язаних із просторовим розміщенням територій. Прибічники таких підходів виходять з того, що людина адаптується до природного середовища як біологічним шляхом, так і в процесі господарської та усякої іншої діяльності. Регіональні відмінності яскраво виявляються у способах будівництва жител, організації виробничих процесів, орієнтаціях на певні види харчування тощо; відповідно до цих уподобань формуються регіональні стереотипи поведінки, особливості культури. Спеціалісти виокремлюють чотири чинні просторові характеристики нації: 1) розміри і форма національної території; 2) розташування території в контексті параметрів материка (у центрі, на півночі, півдні тощо); 3) розташування території відносно найважливіших на конкретному історичному етапі шляхів сполучення; 4) розташування території відносно провідних на даному етапі історичних центрів впливу²⁰.

Застосування геокультурних підходів у сфері регіоналістики здатне прояснити вплив просторових характеристик регіонів на процеси етно- і соціогенезу, зв’язок між природним і окультуреним людиною середовищем та її духовністю, зумовленість процесів національного самоусвідом-

лення тими чи іншими регіональними особливостями. Такий підхід може виявитися плідним і для прояснення багатьох драматичних колізій в житті українського народу, що перебувають у прямій залежності від зовнішніх центрів впливу. Приміром, він дає змогу з'ясувати причини швидкого зникнення верстви боярства-панів, що була панівною в Галицько-Волинській державі, після її окупації Польщею. Або прояснити через вплив кримсько-татарського чи середземноморського (мальтійського) чинника своєрідність політичної організації, побуту, культури запорозького козацтва.

Н. Яковенко досить переконливо показала, як розходилися протягом XIV ст. долі князівств, що раніше тяжіли до володінь київського правителя — Руської землі. “Регіональні пов’язання, які на той час уже усталилися під впливом географічного сусідства, етномовної однорідності населення та напрямів тяжіння місцевих династичних зв’язків, накладаючись на колізії зовнішніх взаємин, зумовили появу кількох нових політичних орбіт”²¹. Схильність до переходу на нову орбіту, створену групою північно-східних князівств колишньої Русі, виявили князі з чернігівської династії, які в останній третині XV ст. почали добровільно переходити з-під влади Литви під владу Великого князівства Московського. Відтоді Чернігово-Сіверські землі стали об’єктом гострого московсько-польського суперництва; надалі в орбіті цього суперництва опинилися й інші українські землі. Те, що впродовж XVI—XX ст. вони були частинами різних геокультурних спільнот — європейської (поліцентричної) і російської (тотальної), наклало виразний відбиток на спосіб життя, світосприймання, ціннісні орієнтації населення різних регіонів України.

Регіональні особливості вивчаються дослідницькими методами десятків наук — археології, антропології, історичної демографії, етнографії, історичної географії, політології, економіки регіонів, соціології, соціолінгвістики тощо. Найкращим засобом інтеграції і координації зусиль фахівців з різних галузей знання може бути виділення регіоналістики у відносно автономний науковий напрям, метою якого є дослідження всіх аспектів людської життєдіяльності в хорологічному (просторовому) вимірі, в межах певного регіону. Регіоналістика здатна не тільки відігравати роль макродисципліни, що оперуватиме узагальненими, підсумковими результатами спеціалізованих досліджень, виконаних в рамках галузевих, гуманітарних дисциплін. Вона поступово вироблятиме і власні підходи до аналізу локальних соціокультурних утворень, природного фону їхньої життєдіяльності, виробничих, культурних та інших комунікативних зв’язків, власний термінологічний інструментарій. Як справедливо вважають вчені з Санкт-Петербурга А. Герд та Г. Лебедев, “шлях дослідження, який пропонує регіоналістика, являє собою не просто суму методів і результатів різних наук. Справа тут не в механічному залученні даних однієї дисципліни для доведення висновків, одержаних засобами іншої, а в розробці нових, синтезуючих підходів, у тому числі й тих, що включають розв’язання проблем етногенезу, в єдиному ключі і за єдиною методикою”²².

Чи потрібна побудована на такому ґрунті регіоналістика незалежній Україні? Питання риторичне, однозначно позитивна відповідь на нього самоочевидна. Адже саме незалежність створює нагальну потребу в осмисленні чинників, які забезпечують чи, навпаки, гальмують національну єдність. Історія розпорядилася так, що українське суспільство є сьогодні сегментованим, регіональні інтереси у ньому є значною мірою різновекторними. Пояснити походження і сутність цієї сегментованості і різноспрямованості — головне завдання української регіоналістики. Лише їй під силу дослідити, як сформувалася система нинішніх українських регіонів,

наскільки вона відповідає життєвим потребам людини, національним інтересам і завданням формування політичної нації.

Не доводиться вже говорити про те, що лише на основі системного, конвергентного підходу можна відтворити ті специфічні риси українського історичного розвитку, які зумовлені і тривалими російськими, польськими, австрійськими, угорськими, турецькими впливами на її регіони. Як вважає О. Реєнт, “реконструкція явищ минулого може дати ключ, алгоритм до моделювання сучасних і майбутніх процесів, соціального прогнозування, передбачення перспективних наслідків тих заходів, які здійснюються сьогодні”²³.

Не можна не бачити того, що специфічний інтерес до локальної історії органічно вписується у систему загальноцивілізаційних дослідницьких пріоритетів у соціогуманітарній сфері. Якщо перша половина ХХ ст. характеризувалася підвищеним інтересом до проблем глобалістики (ідеї циклічності у О. Шпенглера та А. Тойнбі, “формаційний” принцип у марксистському суспільствознавстві), то в другій його половині у фокусі зацікавленень опинилися “історія повсякденності”, родини, краю, соціальна історія. Сучасне наукове знання ґрунтується на нових інтерпретаційних підходах, полідисциплінарності, максимально широких трактуваннях антропологізму. Відповідно до традицій “символічної” (культурної) антропології увага зосереджується на менталітеті, етосі людей минулого, на символах і цінностях, в основі яких найчастіше лежать регіональні відмінності. І саме регіоналістика здатна пролити світло на ті “малюнки світу” (М. Вебер), які детермінували поведінку людей у певних регіонах і понині справляють вплив на їх світосприймання і ціннісні орієнтації.

Значення регіоналістики як автономної галузі соціогуманітарного знання особливо зростає в умовах, коли синергетичні, стадіально-хвильові підходи істотно потіснили прямолінійні “прогресистські” уявлення. Соціальний розвиток дедалі частіше розглядається як хвилеподібний процес з відкатами назад, істотними просторовими диференціаціями. Для пояснення явищ біфуркації широко застосовуються висновки, одержані “на перетині” історії, географії, соціальної психології. Приміром, теорія “фронтирів” (“рухомих кордонів”) введена в обіг ще на початку нашого століття американським істориком Ф. Тернером, дає ключ до розуміння феномена маргінальності і підвищеної рухливості й ініціативності населення “зон освоєння”²⁴. Її застосування до аналізу колонізаційних потоків на українських теренах може чимало дати для розуміння регіональної специфіки Слобожанщини та Південної України. Як справедливо зауважує Б. Миронов, в кінцевому підсумку рухомий кордон як в США, так і в Росії сприяв формуванню економічних районів, що перебували на різних стадіях економічного розвитку²⁵.

Розвиваючись як підсистема історичної науки, регіоналістика акумулює і її здобутки, і її вади. Неподоланою лишається стара вада вітчизняної історичної думки — слабкість методологічних узагальнень і гносеологічних підходів. Безумовно, має рацію відомий фахівець у галузі історіографії І. Колесник, яка пов’язує брак методологізму і концептуалізму в українському історичному дискурсі із слабкістю логіко-раціоналістичного типу мислення у вітчизняній культурній традиції. Переважання у ній емоційних підходів спрямовує духовну енергію на пошук не стільки істини, скільки “правди”, осмислення драми життя. “Через це в культурній традиції українського народу сцієнтизм, вишуканий гносеологізм, категоріальна систематичність не пустили глибокого коріння”²⁶. Не унормовано належним чином розмежування сфер географічного, історичного, соціокультурного краєзнавства. Немає ясності у співвідношенні понять

“історичне краєзнавство”, “локальна історія”, “регіональна історія”, “регіональна історіографія”. Наукове містознавство й історичне краєзнавство часто розвиваються у паралельних руслах, слабо взаємодіючи між собою.

Сьогоднішній стан історичної науки багатьма спеціалістами характеризується як кризовий; методологічний вакуум, що утворився після краху марксистських парадигм, заповнюється еkleктичними комбінаціями елементів різних світоглядних систем — позитивізму, структуралізму, неокантіанства тощо. Втім навіть у цьому еkleктизмі проглядається одна позитивна тенденція: відмовившись від горезвісного “формаційного” підходу, історики нарешті намагаються помітити людину в її природному і соціокультурному оточенні, звертають увагу на взаємодію географічних, економічних, демографічних, екологічних та інших чинників. Найкращі можливості для утвердження таких підходів відкриває ретроспективне дослідження процесів життєдіяльності людських спільнот і комунікативних зв’язків в межах регіонів, що історично склалися. Саме цей напрям досліджень і охоплюється поняттям “історична регіоналістика”.

Необхідність уважного дослідження історичних регіонів як певної цілісності зумовлена потребами деталізації історичного процесу, виявлення регіональних особливостей і чинників, що їх зумовлюють, оптимізації аналізу співвідношення загального та часткового в історії. Осмислення таких особливостей диктується також практичними цілями, оскільки без розуміння історичного підґрунтя неможливо з’ясувати інтереси і потреби даного регіону. Неабияку вагу мають також пізнавальні та популяризаторські цілі — саме на дослідженні “малої батьківщини” здебільшого ґрунтуються патріотичні почуття.

Неможливо переоцінити значення регіонально-історичних досліджень для аналізу процесів формування і розвитку окремих культурних систем, зокрема для характеристики співвідношення етнічних і екологічних чинників в процесі еволюції людини на певних територіях. Залежність матеріальної, соціонормативної, духовної культури спочатку від природно-кліматичних, а потім у дедалі більшій мірі від соціальних і політичних факторів простежується найкраще саме в ході досліджень регіональної специфіки. Вони ж дають змогу виявити особливості господарсько-культурної адаптації у різних регіонах.

Зрештою, регіонально-історичні дослідження максимально наближені до території і тому відкривають великі можливості для прояснення маловідомих деталей тих або інших подій. Популяристичність історичного краєзнавства як підсистеми регіоналістики не в останню чергу пояснюється тим, що в його рамках природною є деталізація, якої майже неможливо досягти в узагальнюючих історичних працях. Пропоновані ним підходи виявилися корисними як для заповнення “білих плям” у фактичному матеріалі, так і для використання в історичному дослідженні здобутків археології, мистецтвознавства, урбаністики та інших суміжних дисциплін.

Сказане дає підставу для такого визначення термінологічної ніші сучасної історичної регіоналістики. На думку автора, історична регіоналістика являє собою поле ретроспективного дослідження процесів життєдіяльності людських спільнот і комунікативних зв’язків у межах регіонів, що історично склалися. Розвиваючи традиції “землеописань” та “обласництва” в історіографії, нині вона дістала можливість виходу на новий рівень міждисциплінарного синтезу — з аналізом “семіотики культурного простору”, регіональної самосвідомості, асиміляційних і трансформаційних процесів. Сьогодні багато з її відправних положень лишаються внутрішньо полемічними, дискусійними, мають теоретико-гіпотетичний харак-

тер. Але очевидно, що діставши статус міждисциплінарного наукового напрямку, регіоналістика здатна справити помітний вплив на спрямованість регіональної та етнонаціональної політики, сприяти формуванню національної самосвідомості, викоріненню негативних явищ, здатних виникати на ґрунті гіпертрофованого регіоналізму.

2. Об'єктно-предметна сфера історичної регіоналістики

Завдання окреслення предметного поля історичної регіоналістики і впровадження хорологічних підходів до дослідження регіоналізму диктує необхідність виокремлення історико-регіональних праць із загального масиву історичної літератури.

Тільки як виокремлювати, за яким принципом? Якщо регіонально-історичними вважати всі праці, що стосуються перебігу історичних подій у тому чи іншому регіоні, доведеться поставити знак рівності між поняттями “регіональна історія”, “місцева історія”, “локальна історія”. Найчастіше так і робиться. Але в такому разі означення “регіональна” перетворюється у щось на зразок прикраси на вивісці. На наш погляд, доцільно вживати його в конкретному, запропонованому М. Грушевським розумінні: “горизонтального” дослідження регіональної специфіки. Втім теоретико-методологічні проблеми, які стосуються регіональної історії, потребують скоординованих підходів істориків, географів, екологів, представників інших соціогуманітарних і природничих наук.

Система категорій і понять, яку застосовував М. Грушевський для аналізу регіональних особливостей, витримала випробування часом і може претендувати на одне з чільних місць у сучасному методологічному арсеналі. Хіба що поняття “регіон” сьогодні звучить більш сучасно, ніж термін “район”, якому віддавав перевагу патріарх української історичної науки. Грушевський відштовхувався від поняття, яке побутувало у політичній практиці 20-х рр., але при цьому вважав за потрібне пояснити, що вживає термін “район” не в тогочасному “технічному адміністративному розумінні”, а в більш загальному значенні, як синонім “певної сконсолідованої території-землі”. Поняття “регіон” він унікав, хоч йому було, очевидно, відомо, що галицька історична школа в особі його учнів, насамперед І. Кривецького, віддавала перевагу поняттям “регіон”, “регіоналізм”²⁷. Терміни, які він найчастіше застосовував для характеристики “горизонтального виміру” української історії, — “порайонне історичне дослідження України”, “порайонне обслідування”, “порайонна дослідча робота”. Створене ним об'єднання істориків-регіоналістів мало назву (очевидно, неофіційну і неусталену): “Асоціація історичного районознавства України”.

Щорічні звіти, що їх публікував журнал “Україна”, дають уявлення про цілі і завдання, які вкладалися Грушевським у поняття “історичне районознавство”. Насамперед порайонні дослідження мали дати відповідь на такі питання:

як у даних фізико-географічних умовах, господарських і комунікаційних обставинах ішло заселення районів, яких форм набувало, як змінювалося в залежності від колонізаційних течій;

як формувалися економічні і популяційні осередки, перетворюючись у культурні, соціальні, політичні центри;

як складалися відносини між ними і аналогічними осередками сусідніх регіонів і яких змін вони зазнавали;

якою була роль даного району — пасивною чи активною — у цих змінах;

які були його соціальні і культурні досягнення в цьому процесі та як ці досягнення впливали на загальний фон народного життя²⁸.

Таке розуміння М. Грушевським завдань “порайонного дослідження” історії близько підходило до того визначення “крайової історії”, яке дав у кінці 20-х рр. відомий російський історик С. Бахрушин. Предметом “крайової історії”, на його думку, було: 1) вивчення історії населення краю (міграція населення, заселення, соціальний склад); 2) історія окремих населених пунктів (міст, сіл, поселень, садиб, монастирів); 3) історія фабрик, заводів, місцевого кустарного виробництва; 4) історія місцевих ринків²⁹. Проте межі поняття “порайонне дослідження історії” у М. Грушевського ширші, оскільки включають також культурний компонент.

Система поглядів М. Грушевського на завдання “порайонного дослідження історії” дає методологічний ключ для визначення об’єктно-предметної сфери сучасної історичної регіоналістики, зрозуміло, з поправками на здобутки регіонознавства в сучасному світі. Відштовхуючись від його схеми, ми пропонуємо окреслити її в такий спосіб:

- осмислення регіональної специфіки в просторовому вимірі;
- дослідження історії України та української історіографії в регіональному контексті;
- ретроспективне дослідження територіальної структури та прогнозування оптимальної моделі регіональної організації;
- регіональні особливості розвитку історичної думки;
- історія регіонів як системоутворюючих цінностей;
- проблеми локалізації населення і територіальних зв’язків;
- історія колонізаційних процесів, міграцій;
- історія міських і сільських поселень.

Оскільки розселення людності, її виробнича та інша діяльність — субстанція динамічна і мінлива, більшість дослідників розглядає її не як стан, а як процес, як потік існування людей у часі і в просторі. Хорологічні підходи в аналізі суспільних явищ передбачають розгляд як предмета досліджень особливостей різного роду територіальних одиниць, виділених на основі фізико-географічних, адміністративних, історико-політичних та інших критеріїв. Об’єктом дослідження при цьому виступають “місця”, тобто територіальні одиниці як цілісності.

З точки зору таксономії, визначити “місце” як постійну, найменшу і повторювану одиницю часто буває важко, тому класифікаційною одиницею частіше виступають ареали, кордони яких проводяться більш-менш довільно³⁰. На думку Я. Жупанського та В. Круля, такий ареал, як природно-історично-соціально-територіальний комплекс “становить систему, що характеризується матерією (природними, виробничими об’єктами, людиною, похідними її соціальної функції), часом (фіксація видимих змін стану матеріальних об’єктів) і простором (територією, на якій відбуваються фіксовані зміни стану матеріальних об’єктів)”³¹.

Історична регіоналістика тісно стикається з такими народознавчими дисциплінами, як історична демографія, історична географія, історична екологія, економічна історія, культурологія, соціолінгвістика. Завданням першої є дослідження історії заселення тієї або іншої території з врахуванням проблем відтворення населення, міграцій, його соціальної і національної структури. Тут особливий інтерес для регіональної історії становить вплив соціальних катаклізмів (війн, революцій, голоду, масових репресій тощо) на ментальність населення, його світосприймання. Історична географія та історія економічного розвитку допомагають “прив’язати” дослідження регіональних особливостей до вивчення взаємовпливів суспіль-

ства і природи, впливу ландшафту, клімату та інших географічних факторів, а також економічної діяльності на життя людей. Культурологія і соціолінгвістика вивчають особливості культури, побуту, мови, створюючи необхідний масив інформації для визначення самого поняття “регіон”.

Перспективними для дослідження регіональної специфіки можуть виявитися деякі висновки антропогеографів (зокрема Ф. Ратцеля та його послідовників з культурно-історичної школи в етнографії), які спеціально займалися вивченням просторового розширення культурних явищ (теорія “культурних кіл”), а також запозичені з етнології поняття господарсько-культурних типів. У соціальній та економічній географії такі підходи останнім часом трансформуються в теорії господарсько-культурної адаптації і розглядаються в контексті раціонального природокористування³². Цікаві новітні підходи ґрунтуються на припущеннях щодо вироблення на регіональному рівні, під впливом природно-географічного та соціального середовища, адаптативних моделей поведінки, спрямованих на забезпечення виживання та культурного розвитку з мінімальними витратами енергії. О. Сминтина відводить культурній традиції роль механізму, який формує з технологічних, поведінських складових цілісні системи і забезпечує їхню стабільність³³. На цьому шляху історична регіоналістика щільно змикається з соціальною психологією і культурологією.

Не можна не бачити прямого зв'язку регіоналістики з соціобіологією людини, яка вивчає в комплексі соціальні та біологічні аспекти людської життєдіяльності. Розмаїття стереотипів поведінки, що виникають внаслідок впливу природного і соціокультурного середовища, перебуває в фокусі уваги етнології, яка досліджує як спадкові форми поведінки, так і набуті в процесі адаптації і асиміляції замкнених людських спільнот. Остання виявляє особливий інтерес до традицій, звичаїв, обрядів, що побутують на певній території, передаючись з покоління в покоління.

Нові підходи до вивчення регіональної специфіки пропонує сучасна теорія геополітики. Як нам уявляється, вельми продуктивною є розроблена В. Дергачовим концепція рубіжної комунікативності, в рамках якої розвиваються уявлення про економічні, соціокультурні і природні контактні зони. Рубіжна комунікативність розглядається при цьому як стратегічний ресурс, що має енергію творення або руйнування. Різномасштабні геополітичні, геоekonomічні, геоekологічні, соціокультурні та інші процеси, накладаючись один на одний, утворюють геострати — стратифіковані багатомірні комунікаційні простори. На просторово-часових рубежах геострат виникають геомари — енергонадлишкові граничні поля, що мають комунікаційну природу. Через рубіжну комунікативність відбувається передача механічної і спадкової інформації (традиції), що реалізується у нащадках чи пам'ятках культури.

Крізь призму концепції рубіжної комунікативності легко розглядається економічна й демографічна притягальність берегової зони морів і океанів. Саме у контактних зонах, на межі суші й моря виникали торгові факторії, торгово-промислові комплекси, вільні економічні зони. За В. Дергачовим, у цьому багатомірному комунікаційному просторі (МОРЕМАРІ) створюється висока творча (або руйнівна) енергетика, відбувається “конкуренція пріоритетів”.

Такий підхід дає ключ до пояснення специфіки економічного і соціокультурного розвитку регіонів України та вироблення відповідної геостратегії. Україна являє собою типову рубіжну державу, в сучасних межах якої зійшлися “краї” трьох геополітичних, соціокультурних і геоekonomічних просторів: західноєвропейського, східноєвропейського і середземномор-

ського. Її розвиток віднедавна відбувався на рівновеликих збалансованих вісях — захід—схід та суходіл—море. З рубіжністю України історично пов'язані три соціокультурні “плити”, що нині ототожнюються з Західною, Східною та Південною Україною. “Історичний строк перебування Західної України у західноєвропейському геополітичному просторі налічує близько 700 років, Східної і Південної України у російському геополітичному просторі, відповідно, 300 і 200 років. Південна “плита” понад два тисячоліття перебувала у середземноморському просторі”. На основі цих спостережень В. Дергачов зробив принципово важливий висновок про необхідність класти в основу політико-адміністративного устрою й районування внутрішні культурно-історичні та геополітичні рубежі. З врахуванням незавершеності і рубіжності формування української нації вчений пропонує поетапну федералізацію країни, якій повинен передувати перехідний період унітарної держави із земельною автономією³⁴.

Принципово важливим з методологічного погляду є розмежування об'єктно-предметних сфер регіоналістики та історичної географії. Доволі часто доводиться зустрічатися з думкою про те, що для виділення історичної регіоналістики з історичної географії немає достатніх підстав: остання так само вивчає людину в її природному локалізованому середовищі. Дійсно, предмет і об'єкт дослідження у цих двох підсистем історичного знання досить близькі. За В. Яцунським, історична географія вивчає: 1) фізико-географічний ландшафт даної епохи; 2) населення з точки зору його етнічного складу; 3) географію виробництва і господарчих зв'язків; 4) географію зовнішніх і внутрішніх політичних кордонів, а також важливих історичних подій³⁵. Останнім часом зміст поняття “історична географія” значно розширився — вона стала галуззю історичного знання, що вивчає в комплексі географічну сторону історичного процесу. Просторове відображення історичних явищ, процесів і подій на певному історичному етапі, в контексті географії населення і виробництва — це саме те, що потрібне для предметного дослідження локальної специфіки. Близько споріднена з історичною географією топоніміка не тільки допомагає у виявленні географічної номенклатури населених пунктів, але й дає змогу намітити шляхи міграційних потоків.

І все ж ототожнювати об'єктно-предметну сферу історичної географії та історичної регіоналістики було б некоректно. Адже історична географія вивчає лише ті аспекти життєдіяльності людини, які безпосередньо залежать від природних умов, від ландшафту, або в свою чергу самі впливають на нього, змінюючи його у той чи інший бік. Поза її увагою лишаються історія культури, мов, діалектів, обрядів, вірувань, тобто те, що є суттєвою основою ментальності населення того чи іншого регіону. Вона лише побіжно торкається проблем демогенезу, історії війн, міграцій, техніки, будівництва і розглядає їх не як самостійні об'єкти дослідження, а лише як процеси, що відбуваються на фоні того чи іншого ландшафту. За межами історичної географії лишається історія містобудування й архітектури, яка далеко не в останню чергу цікавить регіоналістику.

Історична регіоналістика досить тісно корелює з демографією, особливо з її новим напрямом — регіональною демографією, яка досліджує закономірності відтворення населення в окремих регіонах, а також економічні, соціальні, екологічні, етнічні та інші чинники, які впливають на цей процес. Дослідження рівня й тенденцій розвитку демографічних процесів у тому чи іншому регіоні базується на доробку історичної демографії, яка простежує відтворення і розміщення населення в історичній ретроспективі і, отже, якнайтісніше пов'язана з історичним краєзнавством.

Останнє виросло з “оповідного землеописання” і державознавства так само, як і статистика, екологія народонаселення чи економічна демографія. У них спільна джерельна база в тій її частині, яка стосується XVIII—XIX століть.

Лишається тепер по можливості розмежувати об’єктно-предметні сфери регіоналістики та історичного краєзнавства. Історико-регіональні дослідження становлять серцевину історичного краєзнавства, його наукову основу. Але було б невірно цілком вводити їх в об’єктно-предметну сферу краєзнавства: у них власні цілі і завдання, власні дослідницькі методи. Співвідношення історичного краєзнавства і історичної регіоналістики можна було б зобразити у вигляді двох кіл, які накладені одне на одне і співпадають лише частково. У краєзнавстві у частині незбігу лишається вся сфера громадського і навчального краєзнавства, а в регіоналістиці — поглиблені історико-економічні дослідження регіонів, вироблення критеріїв економічного і політичного районування, розробка наукових начал регіональної політики. Значною мірою виходить за межі краєзнавства і та сфера регіональної історіографії, яка досліджує регіональні особливості розвитку історичної думки, закономірності різних етапів історичного пізнання, теоретико-методологічні принципи, застосовувані різними науковими школами, тощо.

Нині дисциплінарний статус історичного краєзнавства як одного з різновидів історичної регіоналістики і його функції вже достатньою мірою визначені³⁶. Його розглядають як інтегральний науковий напрям, який займається дослідженням історії, природи, населення, господарства, культури, пам’яток в межах певної окресленої частини країни, міста, села, має свою систему зв’язків із громадськістю і на неї спирається. Специфіка краєзнавства полягає у тому, що воно зближує системи природничого і соціогуманітарного знання, дає змогу конкретизувати і персоніфікувати історико-культурний процес, руйнує бар’єри між професійною наукою і аматорами-ентузіастами. Воно не лише вводить у канву природничих і соціогуманітарних досліджень місцевий колорит, але й незмірно розширює і організує коло людей, зацікавлених у дослідженні рідного краю. Значення краєзнавства у вихованні національної свідомості, патріотизму неможливо переоцінити.

Оскільки проблеми регіоналізації є в своїй основі міждисциплінарними, у їх науковому аналізі цілком допустимий і широко застосовується методологічний релятивізм. В історичній регіоналістиці можуть використовуватися як спільні для всіх соціогуманітарних наук методи, так і специфічні, притаманні саме історичному пізнанню. Найпоширенішим є *порівняльно-історичний* метод, який дає змогу досліджувати події і факти в тісному зв’язку з тією історичною обстановкою, в якій вони виникли, і водночас у контексті змін, що відбувалися на різних історичних етапах. Історичні порівняння, зіставлення, паралелі здатні прояснити як загальні закономірності у регіональному розвитку, так і його специфічність.

Не менш застосовним в регіонально-історичних дослідженнях є *проблемно-хронологічний* метод; він відкриває широкі можливості для виокремлення проблемних блоків і синхронного розгляду певних подій в межах одного етапу розвитку. Часто застосовується в регіоналістиці і *ретроспективний* метод, який дає змогу простежити рух думки від сучасності до минулого. Приміром, вивчення елементів старої забудови дає змогу реконструювати події, що відбувалися на даній території багато століть тому. Стосовно історіографії цей метод виявляється корисним при вивченні впливу здобутків сучасного джерелознавства на аналіз джерельної бази історичних праць XVIII—XIX століть.

Цілий ряд дослідницьких методів історична наука запозичує із суміжних галузей знання. Серед найбільш уживаних — *біогеодетерміністський* метод, який розглядає національний простір як етносоціоприродне утворення, як систему, окремі елементи якої взаємодіють із середовищем і створюють під їх впливом власну культуру життєзабезпечення. Біогеодетерміністський метод і заснований на ньому геокультурний підхід дають змогу розкрити самотність регіональних різновидів культури крізь призму їх зв'язків із простором, його кліматичними та гідрологічними особливостями.

Надзвичайно плідним для аналізу регіональної специфіки виявився *дифузійністський* (культурно-історичний) метод, прихильники якого розглядають проблеми просторового переміщення, завоювань, обміну як форми взаємодії між культурами. В рамках *соціологічного* методу може бути корисним аналіз групової поведінки, зумовленої специфікою проживання у замкнених ареалах. *Структурно-функціональний* метод відкрив широкий простір для дослідження структури і функцій регіону як динамічної соціо-екосистеми, впливу географічного середовища на певний “культурний ареал”, простеження дифузії елементів культури, застосування семіотичних систем для пояснення локальних культурних явищ і форм поведінки. *Статистичний* метод широко застосовується в ході вивчення руху населення на певних територіях, динаміки міського життя, демографічних змін тощо.

Не можна, проте, не відзначити, що вітчизняна історична думка у освоєнні всіх цих методів помітно відстає від філософської. Переосмислення уявлень про територіальний устрій держави, форми територіального управління, статус регіонів відбувається не стільки в ході наукових узагальнень, скільки під тиском політичної практики. Щоб процеси регіоналізації і регіоналізму не вийшли з-під контролю, наукова регіоналістика повинна зайняти належне їй місце в системі природничого і соціогуманітарного знання.

(Далі буде)

¹ Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920). — К., 2001. — С. 4.

² Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. — К., 2001.

³ Покровський Н. Е. Глобализация и конфликт // Вестник Московского университета. — Серия 18. Социология и политология. — 1999. — № 2. — С. 26, 31.

⁴ Попович М. Нарис історії культури України. — К., 1999. — С. 4.

⁵ Леме Ж. Основы биогеографии. — М., 1976. — С. 291–292.

⁶ Замятин Д. Н. Географические образы мирового развития // Общественные науки и современность. — 2001. — № 1. — С. 129.

⁷ Див.: Україна: інтелект нації на межі століть. — К., 2000. — С. 450.

⁸ Гончаренко Н., Момрик А. Літня школа товариства дослідників Центрально-Східної Європи у Ворзелі // Український гуманітарний огляд. — Вип. 4. — К., 2000. — С. 268–269.

⁹ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. — 2-е вид. — К., 2000. — С. 11–12.

¹⁰ Цит. за: Курас І. Ф. Регіоналізм: історичний досвід, сучасні вимоги // Етнополітика: історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. — К., 1999. — С. 286–287.

¹¹ Магсаріан Е. Capacity for world strategic management. — Yerevan. — 1998. — 203 p.

¹² Див.: Замятин Д. Н., Замятина Н. Ю. Пространство российского федерализма // Полис. — 2000. — № 5. — С. 104–106.

¹³ Федерализм. Энциклопедический словарь. — М., 1997. — С. 88.

- ¹⁴ Ильин М. В. Десять лет академической политологии — новые масштабы научного знания // Полис. — 1999. — № 6. — С. 137, 141.
- ¹⁵ Рязанцев И. П. Современное регионоведение в дискурсе экономической социологии: опыт постановки проблемы // Вестник Московского университета. — Серия 18. Социология и политология. — 1999. — № 2. — С. 44.
- ¹⁶ Основания регионалистики: Формирование и эволюция историко-культурных зон Европейской России. — СПб., 1999; Див. в Інтернеті: <http://www.peter-club.spb.ru/Lebedev bl.html>.
- ¹⁷ В Інтернеті — <http://ifhs.irk./ru/rigenkol1.html>.
- ¹⁸ Див.: Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. Міжнародна науково-практична конференція 10—11 листопада 1994 р. — К., 1995. — 367 с.
- ¹⁹ Чернигів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. — К., 1928. — С. V—VI.
- ²⁰ Див.: Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Енциклопедія. — К., 1998. — С. 333.
- ²¹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 76.
- ²² Основания регионалистики... — С. 33.
- ²³ Рент О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. — 1999. — № 3. — С. 19—20.
- ²⁴ Докладніше див.: Замятина Н. Ю. Зона освоения (фронт) и ее образ в американской и русской культурах // Общественные науки и современность. — 1998. — № 5. — С. 75—81.
- ²⁵ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империализма (XVIII—начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. — В 2-х т. — Т. 1. — СПб., 1999. — С. 52.
- ²⁶ Колесник І. Українська історіографія з перспективи концептуального синтезу // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. — Ч. II. XX століття. — Одеса—Київ—Львів, 1999. — С. 28, 29.
- ²⁷ Див.: Кривецький І. Регіоналізм. Що досі зробили галицькі українці на сім полі // Нова зоря. — 1928. — Ч. 8; його ж: Льокальна історія // Там же. — Ч. 12.
- ²⁸ Україна. — 1927. — № 5. — С. 174.
- ²⁹ Бахрушин С. В. Задачи исторического изучения края // Краеведение (Москва). — 1928. — № 3. — С. 129—140.
- ³⁰ Див.: Ягельский А. География населения. — М., 1980. — С. 10.
- ³¹ Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства // Краєзнавство. — 1994. — № 1—2. — С. 3—4.
- ³² Топичев А. Г. Геоэкология. Географические основы природопользования. — Одесса, 1996. — 392 с.
- ³³ Сминтина О. В. Економічні основи відтворення регіональної історії // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 7. — К., 1999. — С. 167—171.
- ³⁴ Дергачев В. Геополитика. — К., 2000. — С. 102—110, 428—432.
- ³⁵ Яцунский В. К. Историческая география: История ее возникновения и развития в XIV—XVIII веках. — М., 1995. — С. 3.

* * *